

Η ιατρική στη Κρήτη τα χρόνια του Λόγιου Δημήτρη Βαρούχα

Πετράκης Δημήτρης, Παιδοχειρουργός, Μέλος Ιατρικού Συλλόγου Ηρακλείου

Μοίρες 13 Μαΐου 2018

Ευχαριστίες στους

κ. Αρμουτάκη Γιώργο, Δήμαρχο Φαιστού και **κ. Παπαηλιάκη Μιχάλη**, Γεωπόνο Αγροκτήματος ΤΕΙ Κρήτης, που με προσκάλεσαν να παρουσιάσω το θέμα αυτό, στη τιμητική εκδήλωση του Δήμου Φαιστού για το Λόγιο Δημήτρη Βαρούχα

κ. Θεοχάρη Δετοράκη, ομότιμο καθηγητή βυζαντινής φιλολογίας στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Κρήτης για τη συμβολή του να βρεθούν βιβλιογραφικές πηγές

1. Εισαγωγή

Η Κρήτη ήταν σε όλες της εποχές και για όλους τους επικυρίαρχους το γεωστρατηγικό κέντρο. Οι Οθωμανοί ξεκίνησαν τη κατάληψη της Κρήτης το 1645 από τους Ενετούς και έφυγαν το 1898, με εντολή των Μεγάλων Δυνάμεων. Στο 1^ο διάστημα της κυριαρχίας τους στη Κρήτη, δηλαδή 1700-1821, ήταν σημαντικά τα γεγονότα που επέβαλαν στους κατακτητές να κτυπήσουν με ιδιαίτερη σκληρότητα την ελληνικότητα και το χριστιανικό στοιχείο στο νησί. Τα εξωτερικά και εσωτερικά προβλήματα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας ήταν δύσκολα και σοβαρά. Το 1770 που γεννήθηκε ο Δημήτρης Βαρούχας, η ρωσική διπλωματία στην Κων/πολη έδινε ελπίδα στους ραγιάδες. Οι Τούρκοι είχαν σταματήσει τον επεκτατισμό τους στην Ευρώπη μετά την ήττα τους από τους Αυστριακούς (1717). Οι Πέρσες τους είχαν διώξει από τη χώρα τους (1724). Η κυριαρχία των Οθωμανών κινδύνευσε από τα Ορλοφικά και την επανάσταση του Δασκαλογιάννη (1770). Η δυναστεία Σαούντ στην κεντρική Αραβία αγωνιζόταν σε βάρος των Οθωμανών (από το 1744). Το 1789 η ιστορία σημαδεύτηκε από τη Γαλλική επανάσταση και το 1797 καταλύθηκε ολοκληρωτικά η Γαληνότατη Δημοκρατία της Βενετίας από τον Ν. Βοναπάρτη. Με προδοσία Αυστριακών και απόφαση του Σουλτάνου, οι Οθωμανοί το 1798 στραγγάλισαν στο Βελιγράδι οκτώ Έλληνες. Μεταξύ αυτών ήταν ο Ρήγας Φεραίος, δύο γιατροί και δύο λόγιοι¹. Τέλος, το 1821 ξέσπασε η Ελληνική Επανάσταση. Η στρατηγική θέση της Κρήτης ήταν πολύτιμη στα σχέδια και στα συμφέροντα των Ρωμαίων, Βυζαντινών, Ενετών, Οθωμανών,

Ευρωπαϊών και Αμερικανών κατακτητών ή επικυρίαρχων, αλλά και των κρητικών συνεργατών ή φίλων τους.

2. Η Οθωμανική κατάκτηση της Κρήτης κατέστρεψε την εξέλιξη της

Η 1η περίοδος της Τουρκοκρατίας χαρακτηρίζεται από μεγάλες καταστροφές, δήμευση όλων των περιουσιών, βαριά φορολογία και σκληρό διωγμό των ραγιαδών που ζούσαν στην εξουσία του ιεροδίκη καδή και του εφόρου δεφτερδάρη στο έλεος των στρατιωτικών διοικητών που έπνιγαν στο αίμα τους «άτακτους», «απροσκύνητους» και «άπιστους». Πολλές εκκλησίες έγιναν τζαμιά, εξισλαμίστηκε το 30% του πληθυσμού, πολλοί αιχμαλωτίστηκαν, βασανίστηκαν, σφαγιάστηκαν, κρεμάστηκαν, τρομοκρατήθηκαν, βιάστηκαν ή παλουκώθηκαν.

Πριν γεννηθεί ο Λόγιος, αλλά και μετά το θάνατο του, η Μεσαρά ήταν κάτω από τη στυγερή οθωμανική εξουσία. Μετά τους Ρωμαίους, πολλοί προσέφεραν τη ζωή τους για την ανάπτυξη του χριστιανισμού στη περιοχή¹. Επί τουρκοκρατίας, το χριστιανικό στοιχείο ήταν έρμαιο της Οθωμανικής αυθαιρεσίας.²

Από το 1750-1821 στη Κρήτη επικρατεί άγριος γενιτσαρισμός, ζωοκλοπές και εκπόρνευση γυναικών. Από τη μια, η οθωμανική αρχή με τους αγάδες, γενίτσαρους, στρατιωτικούς και τουρκοκρητικούς, που για να μη χάσουν τον έλεγχο, ισοπέδωναν κάθε εστία συσπείρωσης και αντίστασης. Από την άλλη ήταν οι “καλησπερίδες” κρυμμένοι στα βουνά, οι χαϊνήδεςⁱⁱ που έκαναν κλεφτοπόλεμο με τις «πατούλιες» τους και προκαλούσαν σημαντικές ζημιές στους Τούρκους και οι κρυπτοχριστιανοί.ⁱⁱⁱ

ⁱ Οι Καλοί Λιμένες, ήταν ο πρώτος σταθμός του Αποστόλου Παύλου στη Κρήτη. Ο Απ. Παύλος διδάξε για πρώτη φορά το χριστιανισμό γύρω στα 60 μ. Χ. και το 63 μ.Χ. τοποθέτησε το πρώτο επίσκοπο Κρήτης, τον εκλεκτό συνεργάτη του Απόστολο Τίτο, με έδρα τη Γόρτυνα. Οι Άγιοι Δέκα που μαρτύρησαν επί ρωμαίου αυτοκράτορα Δεκίου το 250 μ.Χ. έγιναν το μεγαλύτερο θρησκευτικό προσκύνημα της Κρήτης. Ο Άγιος Ιωάννης ο Ξένος από το Σίβα Πυργιώτισσας, ο Ιωσήφ Φιλάργιος και ο Ιωσήφ Βρυένιος το 1361, ο Μελέτιος Πηγάς στη Μονή Απεζανών το 16ο αιώνα, ο εκπαιδευτικός ρόλος του Επανωσήφη και Βροντησιού. Στο Μοναστήρι του Αγ. Φανουρίου στο Βαλσαμόμερο μαθήτευσε ο Δομνίκος Θεοτοκόπουλος και ήταν η έδρα της κρητικής σχολής αγιογραφίας του Μιχαήλ Δαμασκηνού. Οι Γραμματοδιδάσκαλοι πριν το 1850, σε όλη τη Μεσαρά ήταν ιερείς αλλά και ιδιώτες, που πληρώνονταν πενήχρα από τους δύστροπους γονείς των μαθητών. Στο ημερολόγιο του Κωνσταντίνου Κοζύρη, με ημερομηνία 30-1-1832, αναγράφεται ότι έγραψαν το εγγόνι του «Λιανάκι» στο σχολείο, με 60 γρόσια το χρόνο

ⁱⁱ Χαϊνή ονόμαζαν οι Οθωμανοί όποιον άπιστο και αχάριστο που, παρά το ότι του είχαν παραχωρήσει χάρη, προνόμια και δικαιώματα, αντιδρούσε και στρεφόταν με αυθάδεια, αυτονομία και επαναστατικές πράξεις κατά της οθωμανικής εξουσίας

ⁱⁱⁱ Αντιπροσωπευτική μορφή κρυπτοχριστιανού ήταν ο Μιχάλης Κουρμούλης που στο πύργο του στο Κουσέ μαζί με το Λόγιο εκπόνησαν το σχέδιο δράσης κατά του γενίτσαρου Αγριολίδη. Όταν σκοτώθηκε ο Δημήτρης Βαρούχας, ο καπετάν Μιχάλης Κόρακας (1797-1882) ήταν 14 ετών. Συνεχιστής του Δημήτρη Βαρούχα ήταν ο χαϊνης Μιχάλης Καλησπέρης, γνωστός και ως Μιχάλης

3. Η ιατρική το 18^ο αιώνα

Η χαμηλή στάθμη της ιατρικής στη τουρκοκρατούμενη Κρήτη εξομοιώθηκε με την ιατρική της Ανατολής. Μοιρολατρία, σκοταδισμός και συνεχείς επαναστάσεις επέβαλαν την ανυπαρξία της δημόσιας υγείας και των σπουδασμένων γιατρών. Στις πόλεις υπήρχαν μερικοί πτυχιούχοι ιατροί με τα φαρμακεία τους. Στην επαρχία οι περισσότεροι γιατροί ήταν πρακτικοί, χωρίς να λείπουν οι τσαρλατάνοι (μεσσίες) και οι αγύρτες (απατεώνες).

Όσοι είχαν σπουδάσει στο εξωτερικό δύσκολα έκαναν καριέρα στη Κρήτη,³ γιατί η Οθωμανική διοίκηση δεν ενδιαφερόταν για την ανάπτυξη ενός συστήματος υγείας για όλους. Κύριος στόχος της ήταν η διατήρηση του καθεστώτος που θα διασφάλιζε τη τάξη. Τα Οθωμανικά πρότυπα και το ιατροσυνέδριο για την υγεία δεν είχαν τα δυτικά πρότυπα. Προχειρότητα, έλεγχος και ιατρική αποφασίζόταν από τις αρχές. Όλα ήταν δέσμια των μωαμεθανικών νόμων περί εγκληματικών πράξεων για κάθε ανατομική διερεύνηση του ανθρωπίνου σώματος.

Ανάμεσα στα ιστορικά πρόσωπα που πρωτοστάτησαν στους απελευθερωτικούς αγώνες στα χρόνια του Λόγιου, καταλέγονται και αρκετοί γιατροί που είχαν τη τόλμη και την αρετή, το θάρρος και την αντοχή να παλέψουν το πιο βάρβαρο κατακτητή. Κατά τον Αρχιεπίσκοπο Κρήτης Τιμόθεο, ο πατέρας του Λόγιου Δημήτρη Βαρούχα, παπά - Γιάννης Λογιάκης ή παπά Θωμάς έκανε και λίγο το γιατρό, γιατί ήταν αρκετά μορφωμένος για την εποχή του. Ο Μανώλης Δετοράκης αναφέρει αρκετούς σύγχρονους ιατρούς του Λόγιου Δημήτριου Βαρούχα.^{iv}

Βλάχος από το χωριό Γωνιές Μαλεβυζίου, «ο τελευταίος χαϊνης του Μεγάλου Κάστρου» που θανατώθηκε μαρτυρικά το 1857 σε ηλικία 36 ετών.

^{iv} ο συγχωριανός ιατροφιλόσοφος Δημήτρης Χαιρέτης (1758-)

- ο Κήρυκος Χαιρέτης (1756-1830) ανιψιός του Δημήτρη Χαιρέτη πτυχιούχος της Πάδοβα εργάστηκε στα Χανιά, στη Κων/λη και τη χρονιά που σκοτώθηκε ο Λόγιος Βαρούχας έγινε γιατρός του Σουλτάνου Μαχμούτ του Β' και άφησε δύο από τους γιους του γιατρούς στη Κων/λη, τον Δημοσθένη και Αριστεΐδη που έγινε αρχηγός της επανάστασης του 1841
- ο αείμνηστος γιατρός, φιλικός και εθνομάρτυρας Ιωάννης Λευθεραΐος που σφάχτηκε στο μεγάλο αμπερντέ στις 23-24 Ιούνη 1821 στο Ηράκλειο
- ο ιατρός και δημοσιογράφος Κλάδος Μαρίνος, αγωνιστής του 1821
- ο φιλικός Νικόλαος Ρενιέρης από τη Σέλινο με πτυχίο ιατρικής από τη Πίζα Ιταλίας, πρόεδρος της Βουλής στο Ναύπλιο, αντιπρόσωπος του Καποδίστρια στη Κρήτη και πολιτικός που καταδίκασε και διεθνοποίησε τη καταδίκη της Κρήτης να παραχωρηθεί στο νέο κυρίαρχο Μεχμέτ Αλή της Αιγύπτου (1758-1847)
- ο Ελευθέριος Τρουλινός σπουδαγμένος στη Πάδοβα και πληρεξούσιος της επαρχίας Γόρτυνας στη Γ' Εθνοσυνέλευση
- ο Στέφανος Κανέλλος
- ο Μανώλης Μοσχονάς
- ο πρακτικός χειρουργός και αγωνιστής της επανάστασης του 1821 Χατζή Ιωάννης Πωλιουδάκης, από την Ανώπολη, Διευθυντής του 1^{ου} νοσοκομείου του αγώνα 1821 στο Λουτρό Σφακίων
- ο Γεώργιος Μαρκατάτης αντιπρόσωπος Κνωσσού στη Γ' Εθνοσυνέλευση το 1822

Στη 1^η περίοδο της Τουρκοκρατίας υπήρχε στο Μεγάλο Κάστρο το Οθωμανικό Νοσοκομείο στην οδό Ιδομενέως και το χριστιανικό νοσοκομείο στα ρωμαίικα σπιτάλια, κοντά στον Αγ. Μηνά, που είχε ιδρυθεί από τη χριστιανική κοινότητα με τη προτροπή του Πατριαρχείου⁴. Το ζήτημα της υγείας και της φτώχειας στη Κρήτη είχε αναδειχθεί κύριο κοινωνικό ζήτημα. Ο Δημήτρης Βαρούχας μεγάλωσε και έζησε δραματικά αυτή τη κοινωνική ανάγκη. Οι συγγενείς του τον φυγάδευσαν για να ζήσει και να αγωνιστεί από καλύτερη θέση για τη λευτεριά και τη προκοπή της Κρήτης. Έτσι εξασφάλιζαν εκείνα τα χρόνια την επιβίωση. Η ίδια η κοινωνία φρόντιζε για το μέλλον του τόπου και την ανεξαρτησία του.⁵

4. Οι ασθένειες στη Κρήτη το 18^ο αιώνα

Σε γενικευμένες συγκρούσεις στη 1^η περίοδο τουρκοκρατίας στη Κρήτη τα μοναστήρια και οι εκκλησίες γινόταν χώροι παροχής υγειονομικών υπηρεσιών και περίθαλψης αγωνιστών. Τέτοια Μοναστήρια στην ευρύτερη Μεσαρά ήταν της Οδηγήτριας, των Απεζανών, του Βροντησιού, του Βαλσαμόνερου, του Επανωσήφη και δυτικά του Πρέβελη. Έγιναν καταφύγια, νοσοκομεία, ορμητήρια επαναστατών και αποθήκες ανεφοδιασμού, όπως η Μονή Οδηγήτριας. Μαζί με το λαϊκό κλήρο βοήθησαν υλικά και ηθικά τους απελευθερωτικούς αγώνες.⁶

Οι πρακτικοί γιατροί σύμφωνα με το τουρκικό αρχείο του Ηρακλείου είχαν εκπαιδευτεί να κάνουν δέσιμο της βουβωνοκήλης, να βγάζουν πέτρα από την ουροδόχο κύστη, να ανατάσσουν ένα κάταγμα, να περιποιούνται αποστήματα και τραύματα.^v

-
- ο Γεώργιος Μελιδόνης σύμβουλος του επάρχου Μιχάλη Αφεντούλιεφ που έφερε τρόφιμα και όπλα στη Κρήτη το 1821
 - ο πρακτικός γιατρός και φιλικός Παναγιωτάκης από τη Σέλινο, ο Αριστείδης Χαϊρέτης (1808-1869) σπουδαγμένος στη Πίζα, που από τη Μήλο ανεφοδίαζε με πολεμοφόδια τους αγωνιστές της Κρήτης και έγινε αρχηγός της επανάστασης του 1841
 - Αναφέρεται επίσης ο Αμερικανός φιλέλληνας ιατροχειρουργός Samuel Howe που το 1825, σε ηλικία 24 ετών αγωνίστηκε για τη κατάργηση της δουλείας ως έμμισθος αρχίατρος στο στρατόπεδο της Γραμβούσας με μισθό 400 γροσίων, πραγματοποιώντας τόσες εγχειρήσεις που ουδέποτε θα πραγματοποιούσε αν έμενε στη Βοστώνη. Επικρίνει δε τους ντόπιους ιατρούς ως ισχυρογνώμονες, ανεπαρκείς σε γνώσεις και αρχές. Αργότερα, έστειλε τρόφιμα, ενδύματα και πολλά χρήματα στους αγωνιζόμενους Κρητικούς, δημοσίευσε την ιστορία της ελληνικής επανάστασης το 1828, πιστεύοντας ότι η Κρήτη είχε γίνει θέατρο πολέμου μεταξύ Χριστιανισμού και Μωαμεθανισμού
 - Τέλος, αναφέρεται και ο Γερμανός ιατρός Schieraipef που υπηρέτησε στη Κρήτη το 1823 με μισθό 300 γρόσια το μήνα

^v Στη Κρήτη έδρασαν και οι Ηπειρώτες (Ζαγορίσιοι) καλογιατροί, γνωστοί με τα παρατσούκλια τους ματζουκάδες (ματσούκα = ξύλινο ραβδί), σπασογιατροί, σακκουλιαιραίοι, βικογιατροί (βότανα από το φαράγγι Βίκου). Τα σακκούλια από τις κήλες τα φούσκωναν, τα κρεμούσαν σε καλάμι και τα διαλαλούσαν οι υπηρέτες τους: «Εδώ ο καλός γιατρός, έφτασε ο καλός γιατρός που γιατρεύει τα

Πολλοί κουρείς παρίσταναν τους πρακτικούς χειρουργούς και άλλοι πρακτικοί θεράπευαν με βδέλλες ή έβγαζαν δόντια. Άλλοι πρακτικοί ήταν αυτοδίδακτοι κουρείς-χειρουργοί, φαρμακοτρίφτες, έμποροι βοτάνων που πουλούσαν κεδρόμηλα, απήγανο, αψηθιά, μανδραγόρα, αφεψήματα ξυλοκεράτων και σύκων, ξεγεννούσαν φοράδες, γαϊδάρες και κάνανε τη μαμή σε έγκυες γυναίκες για ένα κομμάτι ψωμί. Θεράπευαν τα τραύματα με επιθέματα ρακής, φυτίλια, έκαναν αιμόσταση με πυρακτωμένο σίδηρο και έδεναν τα κατάγματα με ταινίες υφάσματος με λεπτούς νάρθηκες από ξύλο, φλοιό δέντρου ή χαρτόνια. Η εξωτερική επιφάνεια του επιδέσμου χριζόταν με αλοιφή που κατασκευαζόταν από σαπούνι και ρακί. Μέσα στις πληγές συχνά τοποθετούσαν αλοιφή από λάδι, λεύκωμα αυγού, έλαια και βάλσαμα που συντηρούσαν σε πιθάρια. Συνήθεις επιπλοκές ήταν οι μολύνσεις, η γάγγραινα και οι ακρωτηριασμοί. Το διαιτολόγιο των ασθενών ήταν ψωμί, κρασί, σούπα με ζυμαρικά και κρέας.

Στο “χλεμπονιάρη”, δηλαδή αυτόν που είχε καχεξία, συνιστούσαν περιορισμένο αλλά εκλεκτό φαγητό, αποφυγή αλμυρών, αποχή από το νερό και τη σεξουαλική επαφή, υποκλυσμό, έμπλαστρα και καθαρτικά. Στα θύματα της σύφιλης ή της “μαλαφράντζας” συνιστούσαν σκευάσματα με επικίνδυνους υποκαπνισμούς γεννητικών οργάνων με ενώσεις υδραργύρου, φυτικές ουσίες και καθαρτικά. Στο “χτικιασμένο” (φυματικό) πρότειναν συνδυασμό φαρμάκων, αφεψημάτων και βαμμάτων. Στο καμπούρη, έδιναν νάρθηκα, “αχνίσματα” από λίπος φώκιας και βότανα. Για τους 800 Μεσκήνηδες ή λεπρούς από το 1717 προσπαθούσαν να τους εγκαταστήσουν εκτός πόλης, στα Μισκηνοχώρια. Μερικοί πρακτικοί φρόντιζαν ακόμα και την αποκατάσταση της χαμένης παρθενιάς των κοριτσιών. Τα φαρμακευτικά βότανα τα πουλούσαν στις πόλεις στα αχτάρικα, ενώ το κινίνο και τα έλαια στα μπακάλικα.

Το Ιεροδικείο του Χάνδακα είχε πολλές καταγγελίες για αδαείς γιατρούς και τσαρλατάνους.⁷ Οι περισσότεροι ήταν μοιράρηδες δηλαδή μάγοι και γιατροί μαζί, που στηρίζονταν σε μοιροχάρτια. Για συμπτώματα ελονοσίας έδιναν φυλακτά, μπλάβα μάθια, κεροπάνια για τη βασκανιά ή το κακό μάτι, υπέβαλαν τον ασθενή σε κρυφές λειτουργίες και συνιστούσαν νερό από ανατολική βρύση και αφέψημα από συγκεκριμένα χόρτα. Εναλλακτικά, ο ασθενής μπορούσε να πάρει κινίνο.

Στα δύσκολα αυτά χρόνια πολλοί θεράποντες γιατροί επιζητούσαν την ευλογία του θείου, αλλά και κληρικοί λειτουργούσαν θεραπευτικά σε παρεκκλήσια νοσοκομείων ή τιμούσαν ιαματικούς άγιους όπως το Λουκά, τον Παντελεήμονα, τους Ανάργυρους, η την αγία Παρασκευή. Ακόμα και οι γιατροί βάφτιζαν «αποπληξία» πολλές αιφνίδιες ασθένειες

σπασίματα και έχει ..τόσες φούσκες!» Συναγωνιζόταν τους σπουδαγμένους, μιλούσαν κορακίστικα, μοίραζαν σε ασθενείς πράσινα σκονιάκια και σε υγιείς το φιδόχορτο από δρακοντιά για πρόληψη φυματίωσης, πολυπόδων και καρκινωμάτων ή για εξουδετέρωση δηλητηρίου οχιάς

και ξεπλένοντας τα χέρια τους έλεγαν «Ότι πει ο Θεός». Τέλος, μέντιουμ και χαρτορίχτρες εκμεταλλεύονταν τις αδυναμίες, αντιμάχονταν τον ορθολογισμό και συντηρούσαν τους εχθρούς της ιατρικής.

Η λαϊκή ιατρική είχε συνταγές με κλύσματα, έμπλαστρα, τσιρότα, αλοιφές, καταπλάσματα, ξόρκια, τάματα, σκελίδες σκόρδου, φυλακτά, γητειές, αφαίμαξη με χρήση βδελλών ή κόψιμο του χαλινού γλώσσας στα νεογέννητα για τη χρυσή (ίκτερο), χρήση καθαρτικού (καθάρσιο), κοφτές βεντούζες, ρακί, κινίνο και αφιόνι. Τελευταία ελπίδα του αρρώστου στη λαϊκή θεραπευτική το 18^ο αιώνα ήταν η παρουσία της Παναγίας. Στην έξαρση πανούκλας στο Μεγάλο Κάστρο το 1821, Βατοπεδινοί μοναχοί έφεραν στη πόλη την Αγία Ζώνη της Θεοτόκου και άλλα κειμήλια. Πολλές γυναίκες έκαναν δωρεάν νοσηλεία σε φτωχούς, είτε δωρεές σε μονές ή σε νοσηλευτήρια για να κερδίσουν τη χάρη του Θεού.

Σε γενικευμένες επιδημίες πανούκλας και χολέρας όλοι προσεύχονταν στη θεϊκή παρέμβαση. Οι επιδημίες και οι λοιμοί «θέριζαν» το 18^ο αιώνα τους κατοίκους της Κρήτης και αιτία της εξάπλωσης τους ήταν οι ναυτικοί, οι ξένοι στρατιώτες, αλλά και η Οθωμανική έλλειψη της κατ'οίκον καραντίνας ή της απομόνωσης στα θεραπευτήρια, η απουσία εκπαιδευμένων υγειονομικών, όπως επί ενετοκρατίας. Οι σεισμοί ολοκλήρωναν τη καταστροφή. Ο Μανόλης Δετοράκης στο βιβλίο του «η ιστορία της ιατρικής στη Κρήτη επί τουρκοκρατίας» αναφέρει τρεις επιδημίες πανούκλας στα χρόνια που έζησε ο Λόγιος. Το 1770, 1780 και 1793-6. Ο Γάλλος περιηγητής Olivier αναφέρει ότι στην επιδημία του 1794-6 «απωλέσθη το ¼ του πληθυσμού» δηλαδή περίπου 80.000. Η πρώτη 20ετία του 19ου αιώνα είχε συνεχείς εξάρσεις και υφέσεις επιδημιών πανούκλας όπως το 1810, 1816, 1819 και 1821, σύμφωνα με την εργασία του Θεοχάρη Δετοράκη "Η πανώλη εν Κρήτη, συμβολή εις την ιστορία των επιδημιών της νήσου". Το 1822 τα Αιγυπτιακά στρατεύματα μετέφεραν στη Κρήτη νέα επιδημία πανούκλας και μεταξύ των θυμάτων ήταν ο γιατρός και αγωνιστής Στέφανος Κανέλλος (1792-1823), συνοδός και σύμβουλος του αρμοστή Κρήτης Εμμ. Τομπάζη, που συνέβαλε στη δημιουργία του 1^{ου} συντάγματος της αυτόνομης Κρήτης.⁸

Υπήρχαν αρκετές επιδημικές ασθένειες στα παιδιά, όπως η ευλογιά, ανεμοβλογιά, παρωτίτιδα, κοκκύτης, ιλαρά, οστρακιά, εντερικές λοιμώξεις, μηνιγγίτιδα και τυφοειδής πυρετός. Πιο πολλά παιδιά πέθαιναν παρά εκείνα που γεννιόντουσαν. Στις πόλεις, 1 στα 5 παιδιά πέθαινε πριν τα 2^α γενέθλια. Η παιδική θνησιμότητα έφτανε μέχρι και το 75% των γεννηθέντων. Οι συνθήκες διαβίωσης των οικογενειών στα χωριά ήταν ανθυγιεινές, αφού 2 γονείς τουλάχιστον με τα 5-8 παιδιά τους έμεναν σε μικρά σπίτια, που ήταν κλειστά τους κρύους μήνες, με καπνιζόμενους χώρους από παραστιές και λίχνους, δίπλα σε στάβλους με ζώα, ψύλλους και κοπριές.

Οι γιατροί το 18^ο αιώνα δεν αποστειρώναν τα χέρια ή τα εργαλεία τους. Τα φάρμακα είχαν ως βάση τα βότανα και τα φαρμακευτικά φυτά. Οι γυναίκες, παρά τη φροντίδα της μαμής κινδύνευαν από επιλόχειο πυρετό, επιπλοκές της γέννας, λοιμώδη και μεταδοτικά νοσήματα, όπως φυματίωση, ευλογιά, λέπρα, σύφιλη και λύσσα.⁹

Όπως ο μεγάλος διωγμός των χριστιανών (τον εξαπέλυσε ο Ρωμαίος Έπαρχος Δέκιος το 250 μ.Χ.) στο τέλος της ρωμαιοκρατίας έγινε αιτία να θυσιαστούν οι άγιοι δέκα και πολλοί άλλοι και να κτιστεί αργότερα η εκκλησία του Αγίου Τίτου στη Γόρτυνα, έτσι και η τραγική θέση της Μεσαράς στα χρόνια της Τουρκοκρατίας δημιούργησε την ανάγκη της ίδρυσης της Παναγίας Καλυβιανής και των Μοιρών αργότερα. Η Παναγία ως μητέρα, ιατρός και προστάτης ήταν απαραίτητη, τόσο για την πίστη του κατατρεγμένου από τους Τούρκους^{vi} πληθυσμού της Μεσαράς για πολλές δεκαετίες, όσο και για την διαχείριση και προσαρμογή της παλαιάς φεουδαρχικής- μοναστηριακής παρουσίας^{vii} στη σύγχρονη ανάγκη να συνδεθεί η εκκλησία με τις κοινωνικές, αναπτυξιακές και εκπαιδευτικές λαϊκές ανάγκες.

Επίλογος

Τα χρόνια που έζησε ο Λόγιος ήταν χρόνια ενός σκοτεινού Μεσαίωνα, απαιδευσίας, στείρου δογματισμού και θρησκοληψίας σε βάρος της ελληνικότητας και των χριστιανών. Οι συνθήκες συνέβαλαν

^{vi} Παρά την ενεργό δράση των Μοναστηριών στην ευρύτερη περιοχή της πεδινής, ημιορεινής και ορεινής Μεσαράς, παρά τους πύργους των αγωνιστών στον Άγιο Θωμά, Πόμπια, Κουσέ, Βόρους, αν και πολλοί κατέφευγαν στα ορεινά του Ψηλορείτη, των Αστερουσιών και των νότιων απόκρημων παραλιών (Μάρτσαλο, Αγιοφάραγγο, Μάταλλα, Πλατιά Περάματα, Κουδουμάς) για να μένουν ελεύθεροι, παρά τις βεβηλώσεις και τις πυρκαγιές των Τούρκων στο Μοναστήρι της Ζωοδόχου πηγής του 14^{ου} αιώνα που έκανε τους μοναχούς Καλυβίτες, ήταν τόση η τραγική θέση των χριστιανών της περιοχής από τις διώξεις των σκληρών γενίτσαρων των Καλυβίων που με παρεμβάσεις προξένων των μεγάλων δυνάμεων και του Τούρκου Διοικητή Ρεούφ Πασά Πετροκεφαλιανού και άλλοι έκτισαν σε μια νύκτα το 1873 τη μικρή εκκλησία στη μάνα και ιατρό Παναγία, 3 χιλιόμετρα δίπλα από τη Φαιστό. Η Μονή Καλυβιανής κάλυψε τις ανάγκες που δημιούργησε η στυγερή τρομοκρατία και κακοποίηση της περιοχής από το Τούρκο κατακτητή. Μεγάλωσε ορφανά, προστάτευσε και εκπαιδευσε παιδιά, αναγέννησε έντυπα, εργαστήρια, χειροτεχνίες, έκανε εγκαταστάσεις ζώων, αγροτικές καλλιέργειες και έγινε εργοτάξιο που συντήρησε τη πίστη, την οικογένεια και τη τοπική κοινωνία.

^{vii} Ο 18ος αιώνας, ήταν σημαντικός για την ανάπτυξη των επιστημών, των αποικιοκρατών και της συγκέντρωσης πλούτου στα αστικά κράτη. Για τη Κρήτη ήταν εποχή κοινωνικής αλλοτρίωσης, απόλυτου πνευματικού σκοταδισμού και μαύρη περίοδος που πόλωσε τις πολιτικές δυνάμεις, έσπασε τη κοινωνική συνοχή, καθυστέρησε την εξέλιξη της φεουδαρχικής-μοναστηριακής οικονομίας, άνοιξε την όρεξη για παρεμβάσεις ξένων στην οικονομική εξέλιξη της Κρήτης, δημιούργησε το «κρητικό ζήτημα», το «μοναστηριακό πρόβλημα» που η διάσταση κληρικών και λαϊκών έγινε αιτία της επανάστασης του 1866 και του Πατριαρχικού «Διοργανισμού των εν Κρήτη Ιερών Μονών» το 1871. Η άρνηση του Μητροπολίτη Κρήτης Διονυσίου για τη διάθεση μέρους των χρημάτων από την ενοικίαση των μοναστηριακών περιουσιών προς όφελος της εκπαίδευσης, ήταν μια από τις βασικές αφορμές της μεγάλης επανάστασης του 1866.

ώστε ο Λόγιος να φυγαδευτεί λαθραία στη Πάδοβα.^{viii} Οι συνθήκες, ο χαρακτήρας και η παιδεία τον έκαναν φως στο ζοφερό σκοτάδι της δουλείας. Ήταν μαχητής που αφύπνισε συνειδήσεις και αγωνίστηκε μέχρις εσχάτων με αφιλοκέρδεια. Ήταν ένας ηρωικός οραματιστής, σπουδαίος πολεμιστής και εμπνευστής που ύψωσε πρώτος το κλεφτισμό στη Κρήτη και σκοτώθηκε μετά από προδοσία (στο πύργο του γενίτσαρου Αγριολίδη στις 6 Μαρτίου 1811, στον Άγιο Ιωάννη, αφού τον πρόδωσε ο υπηρέτης Μερτζάνης). Ο Λόγιος έγινε παράδειγμα και αγαπήθηκε πολύ, γιατί όλοι ήξεραν και γνωρίζουν ότι ήταν από τους άντρες που δεν πιανόντουσαν ζωντανοί. Ήταν και μένει φωτεινός φάρος για μια Κρήτη ακηδεμόνευτη και ανεξάρτητη. Έδωσε τη σκυτάλη της επιστήμης και των όπλων σε επόμενους αγωνιστές.

Δημήτρη Λογιώτατε, νάθελες ζεις καϋμένε, να δεις τους πατριώτες σου μες στη σκλαβιά να κλαίνε (Ι. Μουρέλλου: Ιστορία της Κρήτης σελ 232, Ηράκλειο 1950). Το μέλλον της Κρήτης, από τότε μέχρι και σήμερα, δεν διαγραφόταν από τις νίκες των Κρητικών, από τις θυσίες των Λογίων, αλλά από τους διπλωμάτες Ευρωπαίους, τις παρεμβάσεις των Μεγάλων Δυνάμεων, από τα πρωτόκολλα πώλησης και αγοράς της Κρήτης.^{ix}

Ξακουστέ Δημήτρη Βαρούχα, ο ένθεος ζήλος σου να επιβιώσεις, να ανακαλύψεις τόπους, να μορφωθείς, να ηγηθείς της ομάδας σου, να εμπνεύσεις τους κατατρεγμένους, να βάνεις τον εαυτό σου στην υπηρεσία του τόπου σου, χωρίς αμοιβές, ακόμα και χωρίς να λογαριάζεις τη ζωή σου προκαλεί μεγάλη συγκίνηση. Αν σ' ερωτούσα Λόγιε « πώς λύνεται του κόσμου το κουβάρι;» είμαι σίγουρος ότι θα απαντούσες «ο προσωπικός αγώνας, η μοίρα και τα χρόνια γυρίζουνε καπάκι τη ζωή» που λέει και ο αγαπητός συγχωριανός σου Μπάμπης Γαργανουράκης.

Πολυδοξασμένε Λόγιε, τα 207 χρόνια που έχουν περάσει από τον άδικο χαμό σου, από τότε που έπαψε η καρδιά σου να κτυπά, είναι λίγα για να ξεχαστείς. Όπως αξίζει σε όλους τους αγωνιστές της λευτεριάς, εμείς Δημήτρη Βαρούχα που ήρθαμε σήμερα εδώ, από τον Άγιο Θωμά, τη Μεσαρά και όλη τη Κρήτη, στολίζουμε ευλαβικά το τάφο σου με

^{viii} Από το πανεπιστήμιο της Πάδοβα απεφοίτησε το 1930, και ο Μεσαρίτης γιατρός Κουκουριτάκης Περικλής, που όταν έγινε αγροτικός γιατρός Μεσαράς με δημοψήφισμα το 1960 άνοιξε ιατρείο στην οδό Λογίου στις Μοίρες και αργότερα έγινε ο 1^{ος} γιατρός του Υγειονομικού Σταθμού Μοιρών

^{ix} Το 1830, με ενέργειες διπλωματών και με βάση το Πρωτόκολλο του Λονδίνου, σε αντάλλαγμα των υπηρεσιών που είχε προσφέρει ο αντιβασιλέας της Αιγύπτου Μωχάμετ Άλη στο Σουλτάνο, του παραχωρείται η Κρήτη στην τιμή των 21 εκατομμυρίων γροσίων. Το 1840, όταν ο Μεχμέτ Αλής ηττήθηκε από τους Τούρκους στη Συρία, οι μεγάλες Δυνάμεις πάλι στο Λονδίνο αποφάσισαν να επανέφεραν τη Κρήτη στη κυριαρχία του Σουλτάνου. Η κατάργηση της κυριαρχίας του Μεχμέτ Αλή επικυρώθηκε με το Χάττι Σερίφ το 1841 και έδωσε την ευκαιρία για την επανάσταση του Χαιρέτη το ίδιο έτος.

σημαίες και δάφνες, σε κρατάμε ζωντανό στη μνήμη μας με σεβασμό και τραγούδια. Για αυτό να κοιμάσαι ήσυχος.^x

Βιβλιογραφία

1. BIBLIOTECA MARCIANA–VENEZIA —BMV. Archivio di Stato (A.S.V.): Provveditori da Terra e da Mar (P.T.M.), f 768 (19.8.1959)
2. BIBLIOTECA MARCIANA–VENEZIA —BMV. Archivio di Stato (A.S.V.): Duca di Candia D.C. b 17 (1635–1636), per li medici ceroici
3. BIBLIOTECA MARCIANA–VENEZIA —BMV. Archivio di Stato (A.S.V.): Provveditori da Terra e da Mar (P.T.M.), b 791 (1631–1633)
4. BIBLIOTECA MARCIANA–VENEZIA —BMV. Archivio di Stato (A.S.V.): Duca di Candia. D.C. b 70, φ 17r–18r, 30.9.1640
5. BIBLIOTECA MARCIANA–VENEZIA —BMV. Archivio di Stato (A.S.V.): Relazioni Giulio Gabriel 1652, b 80, φ 2r
6. GEROLA G. Monumenti Veneti nell' isola di Creta. 1st ed. Istituto Veneto di Scienze Lettere ed Arti, Venezia, 1905:77–80
7. ΑΡΔΑΒΑΝΗ-ΛΥΜΠΕΡΑΤΟΥ Σ. Νοσοκομεία εν Επτανήσω και Κρήτη επί Ενετοκρατίας. Ελληνική Ιατρική 1936, 10:728–739
8. ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ ΘΕΟΧΑΡΗΣ. Τα μοναστήρια στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη, περιοδικό «Παράκλητος», τεύχος 37 / Ρέθυμνο 1982, σελ. 21
9. ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ ΘΕΟΧΑΡΗΣ. Ιστορία της Κρήτης. Ιδιωτική έκδοση, Ηράκλειο Κρήτης, 1990:251–2715.
10. ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ ΜΑΝΩΛΗΣ. Ιστορία της ιατρικής στη Κρήτη επί Τουρκοκρατίας (1645-1898)
11. ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ ΜΑΝΩΛΗΣ. Γιατροί Αγωνιστές των Κρητικών Επαναστάσεων του ΙΘ αιώνα. Ηράκλειο 1987
12. ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ ΜΑΝΩΛΗΣ. «Η 90ή επέτειος των εγκαινίων του Παναείου Νοσοκομείου» περ. Ταυ, μηνιαία έκδοση του Τεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδος, τμήματος, Ανατολικής Κρήτης, τεύχος 5, Φεβρουάριος 1992.
13. ΚΑΨΑΛΑΚΗΣ ΖΑΧΑΡΙΑΣ. Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΜΕΣΑΡΑΣ ΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΙΣΟ ΤΟΥ 19^{ου} ΑΙΩΝΑ. Διδακτορική Διατριβή, Ιωάννινα, 2010
14. ΞΗΡΟΥΧΑΚΗΣ Α. Η βενετοκρατούμενη Ανατολή, Κρήτη και Επτάνησος. Φοίνιξ, Αθήνα, 1934:106, 134
15. ΜΟΥΝΤΟΥΦΑΡΗΣ Σ. Τα μνημεία και οι εκκλησίες του Χάνδακα. Εφημερίδα Αλλαγή, Ηράκλειο, 1998:42
16. ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ Α. Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη. Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας – Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Βενετία, 1996:169–188

^x Αλλά «επέρασέν των η χαρά πως εξεσκλαβωθήκα/ γιατί άλλα πάλι βάσανα κι άλλοι καύμοι τσοι βρήκα». Ο Αγριολίδης ήταν αρχηγός των τουρκικών δυνάμεων του Μεγάλου Κάστρου στα χρόνια της ελληνικής επανάστασης. Τρομοκρατούσε και λεηλατούσε τις γύρω περιοχές, για να αποτρέψει την εξάπλωση της επανάστασης στην Κρήτη. Το 1828, οι φίλοι του Λόγιου, Νίκος Μαλικούτης (Αγ. Δέκα), Ξωπατέρας, Κόρακας και Ρωμανός, πήραν εκδίκηση σφάζοντας τον Αγριολίδη με ενέδρα στα Καπαριανά. Για να εκδικηθούν το θάνατο του αρχηγού τους οι γενίτσαροι, στις 15 Αυγούστου 1828, έσφαξαν στο Ηράκλειο και στις γύρω περιοχές 800 περίπου άτομα. Η σφαγή αυτή είναι γνωστή ως η "σφαγή του Αγριολίδη" ή "αρμπεντές του Αγριολίδη". Τη μεθεπόμενη μέρα οι σφαγές συνεχίστηκαν στο Ρέθυμνο και στην Αρχοντική και ίσως να γενικεύονταν, αν δεν επενέβαιναν οι Μεγάλες δυνάμεις.

17. ΠΑΠΑΗΛΙΑΚΗΣ ΜΙΧΑΗΛΗΣ. Οι αγωνιστές των κρητικών επαναστάσεων. Mystis 2013. ISBN 978-960-88292-8-2
18. ΠΑΤΕΡΑΚΗ Γ. ANNA. ΑΤΥΠΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΤΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ ΣΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ (1858-1898). ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ. ΙΩΑΝΝΙΝΑ, 2012
7. ΡΑΜΟΥΤΣΑΚΗ Ι. Οι ιατροί μέσα από τα κείμενα της περιόδου της ενετοκρατίας στην Κρήτη. Δέλτος 1998, 15:7-13
19. ΠΑΤΕΡΑΚΗΣ Γ. Ο Λόγιος Δημήτριος Βαρούχας, (1770-1811), Ηράκλειο 1993.
20. ΡΑΜΟΥΤΣΑΚΗ Ι. Σταθμοί της ιστορίας της Ιατρικής στην Κρήτη κατά την περίοδο της ενετοκρατίας και τουρκοκρατίας στο νησί (δύο αντιπροσωπευτικά παραδείγματα ιατρών). Διδακτορική διατριβή, Σχολή Επιστημών, Τμήμα Ιατρικής, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ηράκλειο, 1997:79-90
21. ΡΑΜΟΥΤΣΑΚΗ Ι. (1999) «Τα Νοσοκομεία και τα Θεραπευτήρια της Κρήτης επί Τουρκοκρατίας ως την ίδρυση του Παναγιού Νοσοκομείου Ηρακλείου (1902)», Ιδιόφωνο
22. ΣΑΒΒΑΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ. Μοίρες, από τη Κοινότητα στο Δήμο. Έκδοση Δήμου Φαιστού, 2017
23. ΣΤΑΥΡΑΚΑΚΗΣ Ν. Το στρατιωτικό νοσοκομείο της Candia (Κάνδιας) του Βασιλείου της Κρήτης (13.5.1581-16.9.1669). Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής 2016, 33(1)93-97
24. ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΓΟΡΤΥΝΗΣ ΚΑΙ ΑΡΚΑΔΙΑΣ ΤΙΜΟΘΕΟΣ. Επτά ματιές από τη Φαιστό. Παναγία Καλυβιανή. Μοίρες, 1970
25. ΧΑΡΙΤΑΚΗΣ Κ. Κρητικών Πάνθεον, Ηράκλειον 1907
26. ΨΙΛΑΚΗΣ ΝΙΚΟΣ. Μοναστήρια και Ερημητήρια της Κρήτης, Τόμος Α', Γ' Έκδοση, Ηράκλειο 2002, σελ. 263

Παραπομπές

¹ Στις 11/24 Ιουνίου του 1798, αργά το βράδυ, οκτώ Έλληνες που κρατούνταν φυλακισμένοι στο κάστρο Neboisa του Βελιγραδίου βρήκαν μαρτυρικό θάνατο στα κελιά τους διά της μεθόδου του στραγγαλισμού. Ήταν ο Ρήγας Βελεστινλής (Φεραίος), από το θεσσαλικό χωριό Βελεστίνο¹, ετών 40, ο Ευστράτιος Αργέντης, έμπορος από τη Χίο, ετών 31, ο Δημήτριος Νικολίδης, γιατρός από τα Ιωάννινα, ετών 32, ο Αντώνιος Κορωνιός έμπορος και λόγιος από τη Χίο, ετών 27, ο Ιωάννης Καρατζάς, λόγιος από τη Λευκωσία της Κύπρου ετών 31, ο Θεοχάρης Γεωργίου Τουρούτζιας, έμπορος από τη Σιάτιστα, ετών 22, ο Ιωάννης Εμμανουήλ, φοιτητής ιατρικής, απ' την Καστοριά, ετών 24 και ο αδελφός του Παναγιώτης Εμμανουήλ, υπάλληλος του Αργέντη, ετών 22

² Στα χρόνια του λόγιου Δημήτρη Βαρούχα, ο Μουσουλμανικός πληθυσμός στη Κρήτη αυξήθηκε με εξισλαμισμούς και ανεπιθύμητα παιδιά μουσουλμάνων με χριστιανές γυναίκες. Η προσφυλής μέθοδος της Τουρκίας ήταν η νόθευση πληθυσμού με την εγκατάσταση στη Κρήτη αλλοεθνών και χαλκούτηδων νομάδων. Χιλιάδες ήταν τα εξώγαμα, τα ορφανά ή τα έκθετα παιδιά, τα «μούλικα» ή τα «μηναδάκια», σε σύγκριση με τα «ευλογητικά». Στο ίδιο διάστημα, σύμφωνα με τον ιστορικό Ν. Παναγιωτάκη, οι Χριστιανοί στη Κρήτη από 200.000 μειώθηκαν στους 113.320, με θανάτωση νέων ανδρών χριστιανών από τους γενίτσαρους και τη φυγή των χριστιανών σε άλλες περιοχές.

Από τους 500.000 κατοίκους που είχε το νησί στην ύστερη ενετοκρατία έφθασε το 1687 κατά τον Άγγλο περιηγητή Randolph στους 50.000 χριστιανούς και 30.000 Μουσουλμάνους. Το 1730 υπήρχαν στο νησί 60.000 Μουσουλμάνοι από ατομικούς ή ομαδικούς εξισλαμισμούς και 200.000 Χριστιανοί. Στα 1800 ήταν 200.000 Χριστιανοί και 150.000 Μουσουλμάνοι. Γύρω στα 1821 ο αριθμός, από ελληνικές πηγές, ήταν 113.320 Χριστιανοί και 99.764 Τούρκοι (Ν. Παναγιωτάκης. Κρήτη, Ιστορία και πολιτισμός. 1988). Η αποβίβαση το 1822, 10.000 Αιγυπτίων στρατιωτών και 5.000 ιππέων με αρχηγό το Χασάν Πασά, έπνιξαν μέχρι το 1824 την επανάσταση των Κρητών στο αίμα. Άλλοι σφάχτηκαν κι άλλοι πουλήθηκαν στην Αίγυπτο. Εκτιμάται ότι ο πληθυσμός της υπαίθρου μειώθηκε μέχρι το 1830 πάνω από 50%.

Μεγάλο πρόβλημα της εποχής στη Κρήτη ήταν τα χιλιάδες εξώγαμα, τα «μηναδάκια» από χριστιανές μητέρες ή τα «μπάσταρδα» ή «μούλκα» από μουσουλμάνες μητέρες, σε αντιδιαστολή με τα «ευλογητικά», καθώς και τα ορφανά παιδιά που φρόντιζαν φιλανθρωπικές συντεχνίες και αδελφότητες.

³ Ο Χαιρέτης Κήρυκος (1756-1830) του Αστρινού, από τον Άγιο Θωμά, ιατροφιλόσοφος και συγγραφέας, σπούδασε στη Πάντοβα, Εγκαταστάθηκε το 1799 στη Κυδωνία Χανίων μέχρι το 1800 και μετά πήγε στη Κων/λη όπου εργάστηκε μέχρι το 1811 για να γίνει προσωπικός ιατρός του σουλτάνου Μαχμούτ, αν και μέλος της φιλικής εταιρείας.

⁴ Στο Χάνδακα λειτουργούσε από το 1581, το ενετικό στρατιωτικό νοσοκομείο στη σημερινή οδό 1821. Στη Κρήτη, στην ύστερη βενετοκρατία υπήρχαν 68 ιατροί (τσερόϊκοι) και 80 φαρμακοποιοί ή σπετσιέροι κατά το Μιχάλη Μαρά, νοτάριο της Κρήτης. Η διοίκηση νοσοκομείων και ιδρυμάτων από το τέλος της ενετοκρατίας περιήλθε σε θρησκευτικές αδελφότητες λαϊκών.

⁵ Το Χριστιανικό νοσοκομείο με τις συνδέσεις που είχε με χριστιανούς της Σμύρνης προκάλεσε τη δωρεά Παναού, την ίδρυση και λειτουργία το 1902 του Πανάνειου Νοσοκομείου Ηρακλείου επί Κρητικής Πολιτείας.

⁶ Τα μοναστήρια χρησίμευαν κύρια ως κοινά σχολεία, που μάθαιναν στους μαθητές τα κοινά γράμματα από τα εκκλησιαστικά βιβλία και τις αντιγραφές. Τα Μοναστήρια της Μεσαράς επιτέλεσαν μεγάλη θρησκευτική, εκπαιδευτική και εθνική δράση. Οι Τούρκοι κατέστρεψαν το Μοναστήρι του Πρέβελι το 1770 και της Οδηγήτριας το 1828. Μετά το θάνατο του Λόγιου, ο σουλτάνος Μαχμούτ Β΄ (1808-1839) κατάργησε το σώμα των γενιτσάρων και άρχισε πιεζόμενος από τις ευρωπαϊκές δυνάμεις να δίνει προνόμια με το διάταγμα Χάττι Σερίφ το 1839. Ο σουλτάνος Μετζίτ εξέδωσε το Χάττι Χουμαγιούν το 1856.

⁷ Αναφέρεται η αίτηση του ιατρού Μεχμέτ το 1725 προς το ιεροδικείο Χάνδακα και η απόφαση του να αναστείλει άδειες εξάσκησης των αδαών γιατρών της πόλης.

⁸ Θανατηφόρες επιδημίες πανούκλας υπήρχαν στη Κρήτη και επί ενετοκρατίας αλλά και επί τουρκοκρατίας. Πριν τα χρόνια του Λόγιου, ο Μανόλης Δετοράκης, στο βιβλίο του «η ιστορία της ιατρικής στη Κρήτη επί τουρκοκρατίας», αναφέρει επιδημίες πανούκλας το 1718, 1739-40 και 1759-61. Κάθε επιδημία πανούκλας είχε διαφορετική προέλευση π.χ. το 1732 είχε προέλευση την Αίγυπτο, το 1765 τη Θεσ/κη, το 1780 την Κων/λη. Επί Αιγυπτιακρατίας έγιναν υγειονομεία στη Κρήτη και μειώθηκαν οι επιδημίες της πανούκλας

⁹ Η μαμή έκανε υποκλυσμό, έβαζε το λευτεροσφόντυλο στην επίτοκο ανάμεσα στα χείλη και τα δόντια της, φρόντιζε να έχει ζεστό νερό, ήρεμο και καθαρό περιβάλλον, να φασκιάσει το νεογέννητο, να θαφτεί το ύστερο, να σφαχτεί ο κόκορας για να πιεί η λεχώνα ζεστό ζωμό για να κατεβάσει γάλα, να μπουν σε δίσκο τα γλυκά για τις μοίρες ή να κρίνει αν έπρεπε να αεροβαπτιστεί το νεογέννητο. Ακόμα, υποχρέωνε το σύζυγο να κάνει υποχρεωτικά το «συμμέρισμα» στην ταλαιπωρημένη λεχώνα γυναίκα του, κάνοντας ότι έχει υστερόπονους (αρρενολοχεία).